

STUDIA I RAPORTY IUNG - PIB

ZESZYT 15

2009

Grażyna Niewęglowska

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy
w Warszawie*

**WPLYW PŁATNOŚCI DLA OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH
WARUNKACH GOSPODAROWANIA (ONW)
NA GOSPODARSTWA ROLNE W POLSCE**

WSTĘP

Ostatnie rozszerzenie Unii Europejskiej o 12 nowych krajów oraz trwające negocjacje w ramach GATT-WTO stały się powodem do dyskusji nad zmianami zasad finansowania Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Coraz większe wątpliwości budzą koszty realizacji WPR oraz jej skuteczność w rozwiązywaniu problemów rolnictwa i obszarów wiejskich (26). Jednym z działań, obciążającym w dużym stopniu WPR, jest wspieranie rolników gospodarujących na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Celem pomocy finansowej skierowanej do gospodarstw rolnych działających na ONW jest zapewnienie ciągłości rolniczego użytkowania ziemi i tym samym utrzymywanie żywotności obszarów wiejskich, zachowanie istniejącego krajobrazu i promocja systemów gospodarowania przyjaznych dla środowiska.

Celem opracowania była ocena wpływu płatności dla ONW na polskie gospodarstwa rolne objęte tym wsparciem. Wyniki tej analizy mogą być wzięte pod uwagę przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi przy opracowywaniu nowelizowanego programu wsparcia dla obszarów ONW w Polsce po roku 2010, który jest ostatecznym terminem wprowadzania zmian w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Działanie ONW jako instrument wsparcia obszarów wiejskich w Polsce

W Polsce działanie ONW było i jest realizowane jako element PROW 2004–2006 oraz PROW 2007–2013 (16, 17). Obszary wiejskie zakwalifikowane do ONW stanowią 57% obszaru UR i obejmują 839,7 tys. gospodarstw (15). W ramach ONW w Polsce wyróżniono kategorie: obszary górskie, których powierzchnia stanowi 1,2% UR w kraju, obszary ze specyficznymi utrudnieniami (podgórskie), stanowiące 3,0% UR i obszary nizinne, które stanowią aż 52,8% UR. W tabeli 1 zaprezentowano polskie obszary ONW według kategorii na tle liczby polskich gospodarstw ogółem o powierzchni powyżej 1 ha UR (16, 17, 23).

Tabela 1

Kategorie ONW w Polsce

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych w kraju (tys. ha)	Udział w ogólnej powierzchni użytków rolnych w kraju (%)	Liczba gospodarstw (tys.) o powierzchni powyżej 1 ha UR	Udział w ogólnej liczbie gospodarstw w kraju (%)
Górskie	197,8	1,2	59,4	3,3
Specyficzne utrudnienia	489,1	3,0		
Nizinne I i II	8 541,4	52,8	780,3	43,1
Ogółem ONW	9 228,3	57,0	839,7	46,4
Ogółem kraj	16 177,1	-	1 808,1	100,0

Źródło: dane PROW 2007, Charakterystyka gospodarstw rolnych 2007 r., GUS 2008.

Beneficjentem programu może być producent rolny gospodarujący na łącznej powierzchni działek rolnych co najmniej jednego hektara (grunty orne, sady, użytki zielone), dysponujący gospodarstwem na terenach ONW i przestrzegający zasad Zwyczajnej Dobrej Praktyki Rolniczej (15).

Liczba gospodarstw objętych ONW w PROW 2004–2006 stanowi 46,4% ogółu gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR. Jednak nie wszyscy potencjalni beneficjenci skorzystali z wsparcia tego programu. Średnio w latach 2004–2006 wnioski o wsparcie z tytułu ONW złożyło 685 tys. rolników (27). Przyczyną tej sytuacji jest niedostateczne spełnienie przez właścicieli gospodarstw wymagań związanych z przestrzeganiem Zwyczajnej Dobrej Praktyki Rolniczej. Średnia wysokość wypłaconych środków na gospodarstwo na rok wyniosła 1800 zł, była jednak zróżnicowana przestrzennie (1) i zależna od wielkości gospodarstwa (tab. 2).

Poniżej przedstawiono stawki płatności na 1 ha UR w Polsce, których wysokość waha się od 30 do 45% w stosunku do stawek maksymalnych (24, 25, 28) określonych w Rozporządzeniu Rady Komisji Europejskiej (tab. 3).

W Polsce zachowana jest degresywna zasada modulacji płatności (15, 16, 17) wraz z wielkością gospodarstw (1-50 ha – 100% płatności, 50,01-100 ha – 50%, od 100,01-300ha – 25% płatności, brak płatności za obszar powyżej 300 ha).

Tabela 2

Struktura gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR położonych w obrębie ONW według grup obszarowych (2005 r.)

Wyszczególnienie	Ogółem kraj (%)	W tym grupy obszarowe (ha)					
		1-2	2-5	5-10	10-15	15-50	≥50
Struktura gospodarstw ogółem	100,0	18,9	30,8	24,6	11,9	12,5	1,3
Struktura ONW górskie	100,0	34,4	48,2	13,4	2,2	1,5	0,3

Źródło: Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r., 2006 r., GUS 2006–2007.

Tabela 3

Wysokości obowiązujących w Polsce i maksymalnych płatności ONW

Kategoria ONW	Obowiązująca płatność – określona w PROW (euro · ha ⁻¹)	Płatność maksymalna (euro · ha ⁻¹)	Relacja obowiązującej płatności do maksymalnej (płatność max. = 100%)
ONW górskie	81,9	250	32,8
ONW specyficzne utrudnienia	67,6	150	45,1
ONW nizinne I	45,9	150	30,6
ONW nizinne II	67,6	150	45,1

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych PROW 2007 i Rozporządzenia Rady 1698/05.

Wyniki gospodarowania na glebach słabych przed akcesją do UE

Wielu autorów w latach 90. ubiegłego wieku analizowało zjawisko efektywności gospodarowania na glebach słabych i bardzo słabych zaliczanych do klas: V, VI i VIz, stanowiących 35,5% użytków rolnych (6,79 mln ha); (3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 21, 22, 29).

Analiza gospodarowania na glebach słabych dokonana przez tych autorów dowiodła, że:

- dochód rodzin rolniczych w tych gospodarstwach był uzupełniany również z innych źródeł; w zależności od wielkości gospodarstwa dochód spoza gospodarstwa w dochodzie rolniczym ogółem stanowił w gospodarstwach o powierzchni do 5 ha – 79%, 5-10 ha – 69%, 10-15 ha – 35%, a w gospodarstwach powyżej 15 ha – 30%;
- dochód na 1 ha UR stanowił 56% średniego dochodu zbiorowości gospodarstw, a dochód na jednego pełnozatrudnionego stanowił 51% parytetu;
- wartość produkcji końcowej brutto w gospodarstwach na glebach słabych i bardzo słabych była o 40% niższa w stosunku do osiąganey w pozostałych gospodarstwach;
- występował duży udział produkcji zwierzęcej (82%) w produkcji towarowej przy małym udziale produkcji roślinnej;
- koszty produkcji ogółem były niższe o 73% niż w gospodarstwach średnio w kraju;
- udział roślin intensywnych w strukturze zasiewów stanowił 14,3%, wobec średniej zbiorowości cechującej się wskaźnikiem 35,2%;
- gleby najsłabsze były zagospodarowane przez zalesianie i zadrzewianie;
- w latach 1996–2002 około 17% gospodarstw położonych na glebach słabych i bardzo słabych całkowicie zrezygnowała z produkcji;
- czynnikiem ograniczającym efektywność produkcji była rezygnacja z uprawy roślin intensywnych oraz przewaga w strukturze pogłowia zwierząt przeżywających nad ziarnożernymi;

- gospodarstwa z rejonów górskich i podgórskich cechują się kosztami produkcji wyższymi od średniej krajowej o 40%, niższą produkcją końcową na 1 ha UR o 60% w porównaniu ze średnią w kraju oraz dochodem rolniczym brutto, który stanowił 55% średniego dochodu w kraju.

Analiza wykorzystania użytków rolnych (na podstawie danych z Powszechnego Spisu Rolnego w 2002) w podziale na obszary z różnych kategorii ONW oraz obszary poza ONW (2) wykazała, że odsetek nieużytkowanej rolniczo ziemi był skorelowany z jakością warunków gospodarowania – im gorsze warunki gospodarowania (kategoria ONW górskie i podgórskie), tym większy obszar nieużytkowany. Odsetek odłogów i ugorów wykazywał zależność nie tylko od kategorii ONW, ale również od wielkości gospodarstw rolnych (tab. 4). We wszystkich kategoriach ONW następował stopniowy spadek odsetka gruntów nieużytkowanych wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa od 1 do 50 ha, a w gospodarstwach powyżej 50 ha zauważalny był ponowny wzrost odłogów i ugorów. Największy udział odłogów cechował gospodarstwa najmniejsze, o powierzchni 1-5 ha (tab. 4).

Tabela 4

Udział odłogów i ugorów w ogólnej powierzchni gruntów ornych według kategorii ONW i wielkości gospodarstwa rolnego

Wielkość gospodarstwa (ha)	Poza ONW (%)	Nizinne I (%)	Nizinne II (%)	Spec. + górskie (%)
1-5	27,2	36,6	41,4	40,3
5-10	10,0	17,8	21,0	27,6
10-20	4,8	9,9	11,3	24,9
20-50	3,7	7,2	8,3	22,6
pow. 50	6,0	13,3	12,2	24,6

Źródło: obliczenia na podstawie danych PSR 2002 (za Czapiewski, 2008).

Analiza gospodarstw położonych na obszarach o różnych kategoriach ONW i na terenach poza ONW

Gospodarstwa objęte analizą pochodzą z bazy danych polskiego FADN, która obejmuje 34% gospodarstw, w których głównym źródłem utrzymania rodziny rolniczej jest dochód z gospodarstwa rolnego. Liczbę gospodarstw leżących w strefie ONW, znajdujących się w rejestrze FADN, objętych badaniami w latach 2004–2006 przedstawiono w tabeli 5 (19, 20).

METODYKA BADAŃ

Analizą objęto 11 619 gospodarstw (średnia z lat 2004–2006) występujących w Polskim FADN (19, 20); podzielono je na dwa zbiory ze względu na położenie, czyli

Tabela 5

Gospodarstwa ONW objęte polskim FADN i gospodarstwa objęte płatnością

Kategoria ONW	Lista gosp. ONW wg FADN			Liczba gospodarstw zakwalifikowanych do ONW wg GUS	Liczba gospodarstw objętych płatnością (2004 r.)
	2004	2005	2006		
Nizinne I	3916	4139	4172	795 000	393 422
Nizinne II	1258	1318	1286	289 000	150 533
Specyficzne utrudnienia	151	142	151	63 000	65 025
Górskie	43	37	45	42 000	20 960
Razem ONW	5368	5636	5654	1 189 000	629 960
Poza ONW	5787	6152	6261	767 000	1 078 140

Źródło: polski FADN lata 2004–2006, Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r. GUS, Raport PW nr 7 IERiGŻ.

położone na obszarze ONW i gospodarstwa spoza ONW. Gospodarstwa położone na ONW podzielono jeszcze na cztery grupy według kategorii ONW (tab. 1). Z tak powstałych pięciu grup gospodarstw wydzielono podgrupy według wielkości ekonomicznej: bardzo małe (<4 ESU), małe (4-8 ESU), średnio małe (8-16 ESU), średnio duże (16-40 ESU), duże (40-100 ESU) i bardzo duże o wielkości powyżej 100 ESU.

Zatrudnienie w gospodarstwach określono w przeliczeniowych jednostkach pracy (AWU – Annual Work Unit), przy czym 1 AWU odpowiada 2200 godzinom pracy rocznie. Parametr ten obejmuje nakłady pracy własnej właścicieli gospodarstw i członków ich rodzin oraz pracowników najemnych. Nakłady pracy własnej rolników i członków ich rodzin wyrażono w FWU (Family Work Unit); jednostka ta przyjmuje analogiczny czas pracy w roku.

Pogłowie zwierząt wyrażono w sztukach przeliczeniowych (LU – Livestock Unit) stosowanych w krajach Unii Europejskiej. Jednostka LU odpowiada jednej krowie, ale LU nie jest tożsamy z przeliczeniowymi sztukami dużymi stosowanymi w Polsce. Jednostka LU jest zbliżona do sztuk obornikowych, które uwzględniają i masę ciała zwierząt i ich tempo przemiany materii.

Stopę reprodukcji majątku trwałego określono jako relację inwestycji netto do wartości środków trwałych obejmujących ziemię rolniczą, budynki gospodarstwa rolnego, nasadzenia leśne, maszyny i urządzenia, a także zwierzęta stada podstawowego.

Stopień zadłużenia gospodarstw mierzono relacją wartości wszystkich pozostałych do spłaty zobowiązań długo-, średnio- i krótkoterminowych według stanu na koniec roku obrachunkowego do wartości ogółem środków produkcji.

Dochody z gospodarstwa obliczono jako różnicę między wartością produkcji roślinnej, zwierzęcej i innej sprzężonej a kosztami zużycia pośredniego, salda subwencji budżetowych podatków i kosztami czynników zewnętrznych (opłaty pracy najemnej, opłaty za dzierżawę środków produkcji i odsetek od kredytów oraz pożyczek). Przeanalizowano dochód na jednego pełnozatrudnionego, nieopłaconego (dochód/FWU w zł) – na jednostkę pracy własnej rolnika i członka jego rodziny.

Dokonano analizy gospodarstw pod względem źródeł przychodu, czyli wartości produkcji roślinnej, zwierzęcej i produkcji pozostałej.

Analiza wszystkich wyżej wymienionych czynników pozwala wskazać zmiany w gospodarstwach rolnych objętych programem ONW w odniesieniu do sytuacji tych gospodarstw z dziesięciolecia poprzedzającego akcesję Polski do UE.

WYNIKI BADAŃ

Gospodarstwa według wielkości ekonomicznej i powierzchni

Pod względem wielkości obszarowej gospodarstwa z niemal każdej kategorii ONW są większe od gospodarstw spoza ONW w obrębie grup o tej samej wielkości ekonomicznej. Wyjątek stanowi grupa gospodarstw o największej wielkości ekonomicznej, gdzie przewagę obszarową mają gospodarstwa spoza ONW.

Występuje duże zróżnicowanie udziału gospodarstw różniących się wielkością ekonomiczną położonych na obszarach różnych kategorii ONW (tab. 6) i poza terenami ONW. Gospodarstwa z ONW nizinne I charakteryzuje podobna struktura wielkościowa, jak gospodarstwa spoza ONW. Mają one największą reprezentację gospodarstw średnio małych i średnio dużych (8-40 ESU).

Gospodarstwa z kategorii ONW nizinne II charakteryzuje podobna struktura wielkościowa do gospodarstw spoza ONW z różnicą w reprezentacji gospodarstw średnio dużych (8-16 ESU) – o około 4 p.p. większą niż gospodarstwa spoza ONW oraz w reprezentacji gospodarstw dużych i bardzo dużych, których w tej kategorii ONW

Tabela 6

Średnia powierzchnia użytków rolnych (ha) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW według klas wielkości ekonomicznej (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	9,5	13,9	21,8	39,0	85,7	222,8
ONW nizinne II	9,8	13,4	20,5	33,2	66,1	-
ONW specyficzne utrudnienia	6,3	12,5	24,3	50,4	-	-
ONW górskie	9,3	19,7	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	7,4	12,0	20,4	38,3	82,3	564,0
Różnica w p.p. między średnią powierzchnią gospodarstw na terenach ONW a średnią powierzchnią gospodarstw spoza ONW						
ONW nizinne I	28,4	15,8	6,9	1,8	4,1	-60,5
ONW nizinne II	32,4	11,7	0,5	-13,3	-19,7	-
ONW specyficzne utrudnienia	-14,9	4,2	19,1	31,6	-	-
ONW górskie	25,7	64,2	-	-	-	-

p.p. – punkty procentowe.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FADN za lata 2004–2006, przygotowane przez J. Juźwiak.

jest zdecydowanie mniej (tab. 7). Natomiast gospodarstwa położone w kategoriach ONW z terenów górskich i podgórszych (ONW górskie i specyficzne utrudnienia) charakteryzuje najmniejsza siła ekonomiczna i największą reprezentację mają tu gospodarstwa bardzo małe i małe (ONW górskie), a liczebność gospodarstw średnio dużych jest istotna w kategorii ONW specyficzne utrudnienia. W kategorii ONW górskie w grupie gospodarstw o najmniejszej sile ekonomicznej, która ma najmniej liczebną reprezentację w polskim FADN (jedynie 20 gospodarstw) nie ma gospodarstw bardzo dużych (powyżej 100 ESU), a liczebność gospodarstw o sile ekonomicznej powyżej 8 ESU jest zbyt mała, aby dokonać ich analizy (z uwagi na ochronę danych dopuszcza się analizowanie grup gospodarstw o liczebności powyżej 15). Kategoria ONW specyficzne utrudnienia nie ma reprezentacji w klasach gospodarstw największych ekonomicznie – dużych i bardzo dużych, czyli o wielkości powyżej 40 ESU.

Wobec powyższego opracowanie nie obejmuje charakterystyki gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU w kategorii ONW górskie z uwagi na ich brak lub zbyt małą reprezentację. Natomiast w kategorii ONW specyficzne utrudnienia nie były analizowane gospodarstwa o wielkości powyżej 40 ESU ze względu na ich brak.

Tabela 7

Struktura gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW według klas wielkości ekonomicznej (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	8,0	20,2	30,6	31,2	8,6	1,4
ONW nizinne II	7,7	22,5	34,6	28,8	5,7	0,7
ONW specyficzne utrudnienia	21,4	42,8	24,0	11,8	-	-
ONW górskie	41,7	37,5	12,5	6,2	2,1	-
Gospodarstwa spoza ONW	9,1	19,6	29,0	30,5	9,3	2,5

Źródło: jak w tabeli 6.

Nakłady pracy

Nakłady pracy ogółem, w przeliczeniowych jednostkach pracy (AWU), w gospodarstwach położonych na terenach ONW i poza nimi zostały scharakteryzowane w podziale na nakłady pracy własnej i pracy najemnej (tab. 8). Gospodarstwa położone poza terenami ONW charakteryzują największe nakłady pracy, szczególnie w grupach gospodarstw o wielkości powyżej 16 ESU. W grupie gospodarstw bardzo dużych spoza ONW nakłady pracy są niespełna trzykrotnie większe niż w grupie gospodarstw ONW nizinne. W grupach gospodarstw do 16 ESU zarówno położonych na terenach ONW we wszystkich kategoriach, jak i poza nimi nie zanotowano istotnych różnic w nakładach pracy. Wyjątek stanowi grupa gospodarstw małych z ONW górskie, gdzie nakłady pracy są większe niż w innych analizowanych grupach o 9 p.p.

Tabela 8

Nakłady pracy w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza nimi
(średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
	Nakłady pracy ogółem (AWU)					
ONW nizinne I	1,34	1,54	1,90	2,14	2,85	5,61
ONW nizinne II	1,46	1,57	1,83	2,06	2,64	-
ONW specyficzne utrudnienia	1,29	1,57	1,88	2,13	-	-
ONW górskie	1,42	1,70	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	1,33	1,55	2,01	2,40	3,53	15,61
	Nakłady pracy własnej (FWU)					
ONW nizinne I	1,27	1,46	1,75	1,86	1,95	1,46
ONW nizinne II	1,41	1,52	1,77	1,86	2,02	-
ONW specyficzne utrudnienia	1,19	1,42	1,71	1,84	-	-
ONW górskie	1,42	1,55	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	1,26	1,43	1,76	1,86	2,24	1,10
	Nakłady pracy najemnej					
ONW nizinne I	0,07	0,08	0,15	0,28	0,90	4,15
ONW nizinne II	0,05	0,05	0,06	0,20	0,62	-
ONW specyficzne utrudnienia	0,10	0,15	0,17	0,29	-	-
ONW górskie	0,00	0,15	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	0,07	0,12	0,25	0,54	1,29	14,51

Źródło: jak w tabeli 6.

Nakłady pracy własnej rolników i członków ich rodzin (FWU) w grupach gospodarstw na obszarach ONW i poza nimi kształtują się podobnie, z niewielką przewagą pracy własnej w gospodarstwach ONW o małej sile ekonomicznej. Nakłady pracy własnej w gospodarstwach dużych spoza ONW są większe o 13 p.p. w porównaniu z gospodarstwami z terenów ONW.

Z pracowników najemnych w większym stopniu korzystali właściciele gospodarstw spoza terenów ONW, szczególnie w grupach gospodarstw o wielkości powyżej 8 ESU. Zanotowano dwukrotnie większe nakłady pracy najemnej w gospodarstwach poza ONW w odniesieniu do gospodarstw położonych na terenach ONW w trzech kategoriach wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU, a 3,5-krotnie większe w grupie gospodarstw bardzo dużych.

Zasoby kapitału

Zasoby kapitału nie różnią się w grupach gospodarstw położonych na ONW i poza terenami ONW do wielkości ekonomicznej 40 ESU (tab. 9). Użytkownicy gospodarstw dużych z grupy położonych poza ONW dysponują niewiele większym kapitałem w stosunku do użytkowników gospodarstw z ONW (różnica o 13,2 p.p.), natomiast użytkownicy gospodarstw bardzo dużych spoza ONW dysponują kapitałem dwukrotnie większym niż użytkownicy gospodarstw położonych na ONW.

Tabela 9

Średnia wartość kapitału (tys. zł/gospodarstwo) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	121,58	188,28	298,49	502,11	677,28	2 224,87
ONW nizinne II	142,82	174,69	289,92	469,77	950,77	-
ONW specyficzne utrudnienia	181,36	223,94	294,60	514,41	-	-
ONW górskie	135,73	194,63	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	134,47	201,31	319,23	541,73	1138,26	4 261,49
Różnica w p.p. między wartością średnią kapitału na gospodarstwo na terenach ONW a wartością średnią kapitału gospodarstw spoza ONW						
ONW nizinne I	-9,6	-6,5	-6,5	-7,3	-40,5	-47,8
ONW nizinne II	6,2	-13,2	-9,2	-13,3	-16,5	-
ONW specyficzne utrudnienia	34,9	11,2	-7,7	-5,0	-	-
ONW górskie	0,9	-3,3	-	-	-	-

Źródło: jak w tabeli 6.

Dochód i jego źródła

Dochód z gospodarstw przeliczono według cen stałych z roku 2006, aby uniknąć błędów w ocenie związanych z inflacją w analizowanych latach (tab. 10). Następnie obliczono różnicę w p.p. wartości średniego dochodu z trzech lat z gospodarstw położonych na terenach ONW i gospodarstw spoza ONW. Wartość średniego dochodu na gospodarstwo we wszystkich kategoriach ONW w grupie gospodarstw o najmniejszej sile ekonomicznej jest większa od 51,4 do 0,3 p.p. (kategorie ONW: specyficzne utrudnienia i nizinne II). Natomiast w grupie gospodarstw małych (4-8 ESU) w trzech kategoriach ONW występuje mniejszy dochód (od -1,8 do -18,3 p.p.), z wyjątkiem

Tabela 10

Wartość dochodu (zł) z gospodarstwa (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	7438	15737	32202	65719	135988	397145
ONW nizinne II	6919	14125	32022	65729	136644	-
ONW specyficzne utrudnienia	10443	20597	32197	63539	-	-
ONW górskie	9687	16977	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	6897	17280	32878	70492	154374	549065
Różnica w p.p. między wartością średniego dochodu na gospodarstwo na terenach ONW a wartością dochodu gospodarstw spoza ONW						
ONW nizinne I	7,8	-8,9	-2,1	-6,8	-11,9	-27,7
ONW nizinne II	0,3	-18,3	-2,6	-6,8	-11,5	-
ONW specyficzne utrudnienia	51,4	19,2	-2,1	-9,9	-	-
ONW górskie	40,5	-1,8	-	-	-	-

Źródło: jak w tabeli 6.

kategori ONW specyficzne utrudnienia, gdzie zanotowano większy dochód o nieco ponad 19 p.p. W grupach gospodarstw o sile ekonomicznej powyżej 8 ESU w każdej kategorii ONW zanotowano mniejszy dochód (od -2,1 do -27,7 p.p.) niż w gospodarstwach spoza ONW. Większy dochód w gospodarstwach bardzo małych położonych na ONW niż poza ONW można tłumaczyć inną strukturą źródeł przychodu i zarazem innym poziomem kosztów zarówno środków produkcji, jak i usług.

Udział płatności w dochodzie gospodarstw z tytułu położenia na ONW przewyższał kilka do kilkunastokrotnie poziom płatności w gospodarstwach spoza ONW (tab. 11). Udział płatności ONW w dochodzie rolniczym był największy w gospodarstwach do 8 ESU w kategorii ONW nizinne (12,9-19,2%), a w kategoriach ONW górskie i podgórskie stanowił 7,7-11,1% dochodu.

Wielkość wypracowanego dochodu przypadającego na jedną osobę pełnozatrudnioną, nieopłaconą (dochód zł/FWU) przeliczono według cen stałych z roku 2006, a następnie obliczono różnicę w p.p. między wartością średniego dochodu/FWU z trzech lat z gospodarstw położonych na ONW a wartością dochodu gospodarstw spoza ONW. Różnice wartości dochodu/FWU w gospodarstwach położonych na ONW i w gospodarstwach spoza ONW są relatywnie podobne do różnic w dochodzie przeliczonym na 1 ha UR (tab. 12). Właściciele gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 16 ESU osiągnęli dochód porównywalny z wypracowanym na jednego pełnozatrudnionego w gospodarce narodowej (płaca parytetowa za 2006 r. = 20 300 zł).

Do wskaźników ekonomicznych istotnych dla analizy należy poziom zadłużenia mierzony relacją kwoty zadłużenia do łącznej wartości aktywów (%) i stopa odtworzenia majątku trwałego (%). Gospodarstwa z terenów górskich i podgórskich ONW bardzo małe ekonomicznie wykazały poziom zadłużenia ponad trzykrotnie większy niż gospodarstwa spoza ONW (tab. 13). Taka różnica w poziomie zadłużenia wynikała z aktywności gospodarstw ONW w roku 2004 z uwagi na konieczność dostosowania się do wymagań Zwyczajnej Dobrej Praktyki Rolniczej. Poziom zadłużenia gospodarstw z innych kategorii ONW niewiele odbiegał od poziomu zadłużenia gospodarstw spoza ONW w tej samej kategorii wielkości ekonomicznej. Nie wpływał on negatywnie na dochody gospodarstw.

Tabela 11

Średni udział dopłat ONW w dochodzie rolniczym (%) w grupach gospodarstw położonych na terenach i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	17,2	12,9	10,0	8,3	7,2	5,0
ONW nizinne II	19,2	13,4	9,1	7,2	5,8	-
ONW specyficzne utrudnienia	11,1	8,2	10,5	11,1	-	-
ONW górskie	9,2	7,7	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	1,3	0,7	0,4	0,4	0,4	0,3

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 12

Średnia wartość dochodu/FWU oraz dochodu na 1 ha UR w cenach stałych z roku 2006 w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
Średnia wartość dochodu/FWU (zł)						
ONW nizinne I	6007	10005	18360	35325	69505	214656
ONW nizinne II	4881	8955	18030	35333	67631	-
ONW specyficzne utrudnienia	8647	14471	18664	34884	-	-
ONW górskie	6621	10880	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	5462	11263	18704	38726	81802	523837
Średnia wartość dochodu (zł/ha UR)						
ONW nizinne I	775	1131	1479	1686	1594	1779
ONW nizinne II	722	1059	1566	1981	2070	-
ONW specyficzne utrudnienia	1624	1636	1326	1272	-	-
ONW górskie	1081	852	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	934	1438	1612	1841	1878	899

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 13

Relacja kwoty zadłużenia do łącznej wartości aktywów oraz stopa reprodukcji majątku trwałego w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnie z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
Relacja kwoty zadłużenia do łącznej wartości aktywów (%)						
ONW nizinne I	3,4	5,4	9,4	14,4	20,8	25,1
ONW nizinne II	2,4	4,3	7,6	13,4	19,5	-
ONW specyficzne utrudnienia	12,6	6,8	7,0	11,5	-	-
ONW górskie	14,8	5,9	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	4,0	6,1	8,8	13,6	20,4	29,6
Stopa reprodukcji majątku trwałego (%)						
ONW nizinne I	-3,2	-1,6	1,1	3,8	5,2	3,1
ONW nizinne II	-3,5	-1,3	1,4	4,0	6,5	-
ONW specyficzne utrudnienia	-1,9	-0,4	1,7	2,9	-	-
ONW górskie	-4,3	-3,4	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	-4,2	-1,5	0,2	3,1	3,4	0,6

Źródło: jak w tabeli 6.

Stopa reprodukcji majątku trwałego w gospodarstwach o najmniejszej sile ekonomicznej (do 8 ESU) w grupach gospodarstw z terenów ONW i poza ONW jest ujemna, postępuje więc w nich dekapitalizacja. Natomiast w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU zanotowano reprodukcję rozszerzoną majątku trwałego; przy czym w gospodarstwach z terenów ONW wskaźnik reprodukcji był wyższy i kształtował się różnie w poszczególnych grupach wielkościowych pod względem siły ekonomicznej.

Źródła przychodu gospodarstw z działalności rolnej

Wartość produkcji ogółem w gospodarstwach położonych w strefie ONW różnie kształtowała się w odniesieniu do wartości produkcji z grup gospodarstw o tej samej sile ekonomicznej spoza terenów ONW (tab. 14). Gospodarstwa z kategorii ONW górskie osiągały wartość produkcji mniejszą o ponad -25,5 p.p. w gospodarstwach bardzo małych i ponad -10 p.p. w małych niż w gospodarstwach spoza ONW. Gospodarstwa z terenów podgórskich (kategoria ONW specyficzne utrudnienia) osiągały większą wartość produkcji w grupach gospodarstw o wielkości do 8 ESU w stosunku do gospodarstw tej samej wielkości spoza ONW – o ponad 30 p.p. Gospodarstwa z obu kategorii ONW nizinne (I i II) uzyskiwały mniejszą wartość produkcji niż gospodarstwa spoza ONW – od 8 p.p. do około 52 p.p.

Wartość produkcji roślinnej w grupach gospodarstw położonych w każdej kategorii ONW była mniejsza od uzyskiwanej w gospodarstwach spoza ONW – od 14,1 p.p. (nizinne I bardzo małe) do około 84 p.p. na ONW górskim w gospodarstwach małych. Wartość produkcji roślinnej gospodarstw spoza ONW w porównaniu z uzyskiwaną w gospodarstwach o tej samej sile ekonomicznej z ONW górskiego była 5- i 6-krotnie większa (tab. 15).

Gospodarstwa z terenów ONW ukierunkowały się na rozwój produkcji zwierzęcej w trudnych warunkach na glebach słabych i bardzo słabych oraz w terenach górskich i podgórskich. Dowodem na to jest wartość produkcji zwierzęcej w gospodarstwach z ONW stanowiąca jej wielokrotność w stosunku do osiągniętej w gospodarstwach spoza ONW. Wyjątek stanowią grupy gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU położone w kategorii ONW specyficzne utrudnienia, gdzie wartość produkcji zwierzęcej jest równa (8-16 ESU) lub stanowi połowę (16-40 ESU) wartości produkcji zwierzęcej gospodarstw spoza ONW.

Tabela 14

Wartość produkcji ogółem w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
Wartość produkcji ogółem na gospodarstwo (zł)						
ONW nizinne I	26897	50847	96743	198311	465465	1431129
ONW nizinne II	28224	43886	91631	163680	431802	-
ONW specyficzne utrudnienia	41198	77946	88309	167245	-	-
ONW górskie	23018	53627	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	30900	59628	106134	220571	526621	2971181
Różnica w p.p. między średnią wartością produkcji ogółem na gospodarstwo na terenach ONW a wartością produkcji na gospodarstwo spoza ONW						
ONW nizinne I	-13,0	-14,7	-8,8	-10,1	-11,6	-51,8
ONW nizinne II	-8,7	-26,4	-13,7	-25,8	-18,0	-
ONW specyficzne utrudnienia	33,3	30,7	-16,8	-24,2	-	-
ONW górskie	-25,5	-10,1	-	-	-	-

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 15

Struktura wartości produkcji w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW i rodzaj produkcji*	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I						
- wartość produkcji roślinnej	62,6	49,4	40,7	36,1	38,8	46,4
- wartość produkcji zwierzęcej	34,6	48,7	58,0	63,0	60,7	40,3
- wartość produkcji pozostałej	2,8	1,9	1,3	0,9	0,5	13,3
ONW nizinne II						
- produkcja roślinna	46,7	37,5	25,5	21,3	27,5	-
- produkcja zwierzęca	48,6	60,4	73,4	77,8	72,0	-
- produkcja pozostała	4,7	2,1	1,1	0,9	0,5	-
ONW specyficzne utrudnienia						
- produkcja roślinna	37,9	37,6	46,1	42,1	-	-
- produkcja zwierzęca	55,2	59,7	52,2	29,8	-	-
- produkcja pozostała	6,9	2,7	1,7	28,1	-	-
ONW górskie						
- produkcja roślinna	18,4	10,6	-	-	-	-
- produkcja zwierzęca	73,4	87,5	-	-	-	-
- produkcja pozostała	8,2	1,9	-	-	-	-
Poza ONW						
- produkcja roślinna	63,4	59,1	58,4	54,3	56,4	53,3
- produkcja zwierzęca	34,8	39,3	40,5	45,0	43,0	44,4
- produkcja pozostała	1,8	1,6	1,0	0,8	0,6	2,3

* wartość produkcji ogółem = 100%

Źródło: jak w tabeli 6.

Uzupełnienie przychodu gospodarstw położonych na ONW stanowił przychód z produkcji pozostałej. Wartość tego rodzaju produkcji w gospodarstwach położonych na terenach ONW była 2-5 razy większa w stosunku do osiągniętej w gospodarstwach spoza ONW; zależność ta dotyczy gospodarstw najmniejszych ekonomicznie – do 8 ESU. W gospodarstwach większych ekonomicznie wartość produkcji pozostałej jest podobna w grupach gospodarstw położonych na ONW, jak i poza tymi obszarami.

Struktura wartości produkcji ogółem w grupach gospodarstw na obszarach ONW w podziale na kategorie ONW oraz w grupach gospodarstw spoza ONW wskazuje na ponad 50% udział przychodu z produkcji zwierzęcej w grupach gospodarstw położonych na obszarach ONW w kategorii podgórskie i górskie (87,5 do 55,5%). Natomiast grupy gospodarstw z ONW nizinne I mają podobny udział przychodu z produkcji roślinnej, jak grupy gospodarstw spoza terenów ONW.

Użytkowanie gruntów

W użytkowaniu gruntów występują znaczne różnice między grupami gospodarstw z ONW a gospodarstwami spoza ONW. Różnice wynikają z gorszych warunków naturalnych w grupach gospodarstw położonych w każdej kategorii ONW. W gospo-

darstwach położonych na terenach ONW z reguły zanotowano większy udział odłogów i ugorów w powierzchni gruntów ornych niż w gospodarstwach spoza ONW, z wyjątkiem tych o najmniejszej sile ekonomicznej z ONW górskie i podgórskie (tab. 16).

Zasadnicze różnice wystąpiły w udziale zbóż w powierzchni UR w gospodarstwach z terenów ONW i poza ONW (tab. 17). Największe różnice zanotowano w gospodarstwach zaliczonych do kategorii ONW podgórskie i górskie (37-83 p.p.), a w obu kategoriach nizinne I i nizinne II różnice były niewielkie. Wynika to z osiągania przez gospodarstwa położone na obszarach zaliczonych do ONW niższych plonów zarówno w uprawie kukurydzy, jak i pszenicy. Plony pszenicy były około połowę niższe w gospodarstwach położonych na obszarach niemal we wszystkich kategoriach ONW, z wyjątkiem plonów osiąganych w gospodarstwach położonych w kategorii ONW nizinne I. Uprawa kukurydzy nie występowała w gospodarstwach zaliczonych do kategorii ONW górskie.

Mały udział zbóż w gospodarstwach położonych na terenach ONW oraz mały udział przychodów z produkcji roślinnej jest kompensowany przez duży udział roślin pastewnych i trwałych użytków zielonych, co pozwala na większą obsadę zwierząt przeżuwających. Największy udział TUZ zanotowano na obszarach górskich i podgórskich, gdyż ich udział jest 5–7-krotnie większy na ONW górskim niż w gospo-

Tabela 16

Udział ugorów i odłogów (%) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)*

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	2,8	2,6	2,7	1,9	1,5	3,4
ONW nizinne II	7,1	3,8	3,5	2,5	2,7	-
ONW specyficzne utrudnienia	2,2	4,6	3,6	1,0	-	-
ONW górskie	1,6	3,6	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	2,4	3,0	1,6	1,4	1,7	1,1

* w roku 2006 nie występują ugory, lecz odłogi rolnicze

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 17

Udział zbóż w powierzchni użytków rolnych (%) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza terenami ONW (średnia z lat 2004–2006)*

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	60,9	60,0	58,1	61,9	67,9	65,1
ONW nizinne II	51,7	54,0	51,3	53,2	67,5	-
ONW specyficzne utrudnienia	38,9	38,0	57,2	50,5	-	-
ONW górskie	13,1	10,0	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	61,5	60,3	59,5	62,3	66,0	60,4

* analizowane dane dotyczą gospodarstw, w których występowała uprawa zbóż

Źródło: jak w tabeli 6.

darstw spoza ONW, a na ONW specyficzne utrudnienia jest 2–3-krotnie większy (tab. 18). W gospodarstwach położonych na obszarach zaliczonych do kategorii ONW nizinne I i II udział TUZ jest również większy niż w gospodarstwach spoza ONW.

Duży udział TUZ oraz roślin pastewnych w strukturze użytków sprzyja produkcji zwierzęcej, zwłaszcza zwierząt przeżuwających. Liczebność stada zwierząt przeżuwających w każdej kategorii ekonomicznej w gospodarstwach położonych na ONW jest na ogół większa niż w gospodarstwach spoza ONW (tab. 19). Liczebność zwierząt przeżuwających w gospodarstwach położonych w kategorii ONW górskie przewyższa kilkakrotnie stan w gospodarstwach spoza ONW. W innych kategoriach ONW jest mniejsza.

Gospodarstwa położone na obszarach obu nizinnych kategorii ONW, o wielkości ekonomicznej powyżej 16 ESU, charakteryzował w produkcji zwierzęcej większy udział zwierząt ziarnożernych (tab. 20). Natomiast w kategorii ONW górskie i podgórskie udział zwierząt ziarnożernych w produkcji zwierzęcej wahał się od 9,7% (ONW górskie do 4 ESU) do 46,6% (ONW specyficzne utrudnienia 4-8 ESU). Wobec tego można uogólnić, że w gospodarstwach ONW leżących na terenach górskich i podgórskich w produkcji zwierzęcej istotne znaczenie miał udział zwierząt przeżuwających, zaś w gospodarstwach ONW nizinne I i II przewagę miała produkcja trzody chlewnej i drobiu.

Tabela 18

Udział trwałych użytków zielonych (%) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	20,4	22,0	20,0	15,4	9,5	7,2
ONW nizinne II	27,9	29,6	30,9	28,0	15,1	-
ONW specyficzne utrudnienia	33,5	34,6	28,9	28,1	-	-
ONW górskie	75,3	83,2	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	13,9	12,2	10,3	8,1	3,8	1,2

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 19

Liczba zwierząt przeżuwających przypadająca na gospodarstwo (LU) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	1,8	4,3	9,6	16,2	18,4	30,6
ONW nizinne II	2,5	5,5	12,5	21,5	27,8	-
ONW specyficzne utrudnienia	2,8	5,1	9,9	13,3	-	-
ONW górskie	9,1	9,8	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	1,5	3,1	6,2	10,9	12,3	94,9

Źródło: jak w tabeli 6.

Tabela 20

Udział zwierząt ziarnożernych w gospodarstwie (% LU) w grupach gospodarstw położonych na terenach ONW i poza ONW (średnia z lat 2004–2006)

Kategoria ONW	Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)					
	<4	4-8	8-16	16-40	40-100	>100
ONW nizinne I	47,4	48,7	44,8	56,8	78,8	90,5
ONW nizinne II	48,3	42,6	40,3	46,7	73,1	-
ONW specyficzne utrudnienia	48,4	46,6	33,0	42,3	-	-
ONW górskie	9,7	35,8	-	-	-	-
Gospodarstwa spoza ONW	53,0	53,4	54,0	64,9	82,8	74,2

Źródło: jak w tabeli 6.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza gospodarstw rolnych po akcesji do UE, objętych wsparciem finansowym z tytułu gospodarowania na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) w ramach PROW 2004–2006, pokazuje zachodzące w nich zmiany w stosunku do stanu sprzed roku 2002. Analiza gospodarstw (na podstawie danych polskiego FADN) położonych w strefach ONW wykazała, że nie ulegały one likwidacji, a obszar gruntów nieużytkowanych rolniczo zmniejszył się kilkakrotnie, zaś gospodarstwa o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU są zdolne do inwestycji (5, 6). Dochód w gospodarstwach ze strefy ONW, szczególnie w kategorii ONW nizinne I, jest porównywalny w tych samych kategoriach wielkości ekonomicznej z dochodem gospodarstw spoza ONW. Duża liczba rolników uprawnionych do korzystania ze wsparcia z tytułu ONW wpłynęła na ustalenie niskiej płatności do hektara, co spowodowało dostosowywanie profilu produkcji do warunków naturalnych, a nie motywowało rolników do istotnych zmian w sposobie zarządzania gospodarstwem.

Dużą część gospodarstw z obszarów ONW cechuje bardziej – na tle gospodarstw innych – zrównoważony pod względem ekologicznym system gospodarowania, na co wskazuje duży udział trwałych użytków zielonych (ponad 30%), a ich udział zwiększa się wraz z pogarszaniem warunków agrośrodowiskowych, tzn. w strefie ONW ze specyficznymi utrudnieniami i ONW górskie (do 79%). Cechuje je zróżnicowana struktura zasiewów, a obsada zwierząt nie przekracza 1,5 LU na 1 ha UR. W gospodarstwach z ONW nizinne w strukturze obsady zwierząt przeważa trzoda chlewna i drób, a w strefie ONW ze specyficznymi utrudnieniami i w ONW górkim przeważają zwierzęta przeżuwające. Analiza działalności gospodarstw w strefie ONW górskie wykazała, że nie mają one zdolności do inwestowania, co wskazuje na potrzebę podwyższenia kwoty płatności w tej strefie ONW do stawki maksymalnej określonej w Rozporządzeniu Rady UE. W latach 2005 i 2006 z płatności ONW skorzystało 85% uprawnionych rolników co pozwala przypuszczać, że w tych gospodarstwach przestrzegane są zasady Zwykłej Dobrej Praktyki Rolniczej zapobiegającej zanieczyszczeniu środowiska (27).

Istotną cechą wyznaczonego w Polsce ONW (2) jest położenie w tej strefie dużych obszarów chronionych z mocy prawa (parki narodowe, rezerwy przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu), określane przez UE jako obszary przyrodniczo cenne (HNV – High Nature Value). Ich udział jest szczególnie duży na obszarach charakteryzujących się najgorszymi warunkami agroekologicznymi, czyli na ONW górskich i ONW ze specyficznymi utrudnieniami, w których zajmują około 70% ich obszaru. Nieco ponad 40% obszarów chronionych stanowi obszar ONW nizinne II. Natomiast udział obszarów chronionych na terenach ONW nizinne I jest zbliżony do wartości średniej dla obszarów wiejskich Polski (33,2% przy średniej kraju 37,2%). Wobec tego można stwierdzić, że istnienie gospodarstw rolnych i ciągłość użytkowania ziemi na ONW przyczynia się do ochrony walorów krajobrazowych obszarów wiejskich, spełniając tym samym cele będące podstawą wspierania działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Literatura

1. Czapiewski K., Niewęgłowska G.: Skutki działania instrumentu płatności wyrównawczych ONW ze szczególnym podkreśleniem zachowań migracyjnych ludności. Raport Programu Wieloletniego IERiGŻ - PIB Warszawa, 2007, **68**.
2. Czapiewski K., Niewęgłowska G., Stolbova M.: Obszary o niekorzystnym gospodarowaniu w rolnictwie. Stan obecny i wnioski na przyszłość. Raport Programu Wieloletniego IERiGŻ - PIB Warszawa, 2008, **95**.
3. Józefaciuk Cz.: Modele gospodarowania na glebach górskich i podgórskich. Studia i Monografie, IERiGŻ Warszawa, 1997, **6**.
4. Józwiak W.: Jakość gleb użytków rolnych jako czynnik różnicujący procesy adaptacyjne zachodzące w produkcji rolniczej. W: Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996–2002. GUS Warszawa, 2002.
5. Józwiak J.: Potencjał produkcyjny i sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych na terenach ONW. Raport Programu Wieloletniego IERiGŻ - PIB Warszawa, 2007, **68**.
6. Józwiak J.: Gospodarstwa rolne na terenach ONW. Zag. Ekon. Rol., 2007, **3**.
7. Kurek E.: Zagrożenia i szanse rozwojowe rolnictwa w rejonach o wysokim udziale gleb słabych. Studia i Monografie, IERiGŻ Warszawa, 1992, **66**.
8. Kurek E.: Sytuacja produkcyjno-ekonomiczna gospodarstw o najsłabszych glebach. IERiGŻ Warszawa, 1994, **353**.
9. Kurek E.: Zróżnicowanie dochodów w gospodarstwach o niskourodzajnych glebach. IERiGŻ Warszawa, 1994, **361**.
10. Kutkowska B.: Możliwości kreowania dochodów w gospodarstwach rolniczych położonych w rejonie Sudetów. Zesz. Nauk. AR Wrocław, Rozprawy, 1996, **294(146)**.
11. Michna W.: Racjonalizacja wykorzystania gleb marginalnych. Raport końcowy. Studia i Monografie, IERiGŻ Warszawa, 1998, **11**.
12. Nietupski T., Szewicki B.: Minimalna wielkość gospodarstwa rolniczego w Polsce. Post. Nauk Rol., 1981, **4**.
13. Nietupski T.: Oplacalność produkcji rolnej w Sudetach. Zesz. Nauk. AR Wrocław, Rozprawy, 1985, **152**.
14. Nietupski T.: Modele gospodarstw rodzinnych na glebach marginalnych. Studia i Monografie, IERiGŻ Warszawa, 1997, **7**.
15. Niewęgłowska G.: Wsparcie polskich gospodarstw rolnych położonych na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Raport Programu wieloletniego IERiGŻ – PIB Warszawa, 2005, **7**.

16. Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006. MRiRW, Warszawa, 2004.
17. Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. MRiRW, Warszawa, 2007.
18. Praca zbiorowa pod red. A. Ciołkosza: Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski. GUS, Warszawa, 2003.
19. Praca zbiorowa pod red. L. Goraja: Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2005 roku. IERiGŻ - PIB Warszawa, 2006.
20. Praca zbiorowa pod red. A. Skarżyńskiej: Produkcja, koszty i dochody wybranych produktów rolniczych w latach 2002–2005. IERiGŻ - PIB Warszawa, 2006.
21. Praca zbiorowa pod red. J. Witkowskiego: Rolnictwo na terenach górskich i terenach o słabszych warunkach glebowych. GUS Warszawa, 2003.
22. R e i n s t e i n J.: Technologia, koszty i dochodowość produkcji roślinnej i zwierzęcej w gospodarstwach położonych w warunkach znacznego udziału gleb marginalnych. IERiGŻ Warszawa, 1998.
23. Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich. GUS Warszawa, 2005–2007.
24. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF).
25. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1783/2003 z dnia 29 września 2003 zmieniające Rozporządzenie (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR).
26. The Institute for Environment and Sustainability, Joint Research Centre, Common biophysical criteria for defining areas which are less favourable for agriculture in Europe. Ispra (Italy), 2007.
27. Trzy lata po akcesji. ARiMR, Warszawa, 2007.
28. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich ze środków pochodzących z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (Dz. U. z 2003 r. Nr 229, poz. 2273 z późn. zm.).
29. W a s i l e w s k i A.: Ocena respektowania zasady eliminacji z rolniczego użytkowania gleb najsłabszych. IERiGŻ Warszawa, 1995, **378**.

Adres do korespondencji:

dr Grażyna Niewęgłowska
IERiGŻ - PIB
ul. Świętokrzyska 20
00-950 Warszawa
tel.: (0-22) 505-44-44
e-mail: nieweglowska@ierigz.waw.pl